

MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏNİN MÜSAVAT PARTİYASINDA FƏALİYYƏTİ

Səidə Mehrəliyeva

Bakı Dövlət Universiteti

saidamehraliyeva.v@bsu.edu.az

Açar sözlər: Mirzə Bala Məmməd zadə, Müsavat partiyası, istiqlaliyyət, milli oyanış, təşkilatlanma

Mirzə Bala Məmməd zadə Azərbaycan tarixində görkəmli ictimai-siyasi xadim, publisist, milli azadlıq hərəkatının fəal üzvü və rəhbəri, istiqlal ideyalarının aparıcı qüvvəsi kimi tanınır. O, bütün ömrü boyunca milliyyətçilik, azərbaycançılıq dəyərlərini tədqiq və təbliğ edən böyük ziyalı olmuşdur. M.B.Məmməd zadə 1915-1923-cü illərdə Azərbaycan istiqlal hərəkatının görkəmli nümayəndələri olan Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nəsim bəy Yusifbəyli, Yusif Vəzir Çəmən zəminli, Əhməd Cavad və digər tanınmış şəxslərlə birlikdə xalqın milli idealları, azad yaşamaq hüquqları uğrunda mübarizə aparmışlar. M.Ə.Rəsulzadənin yaxın silahdaşı M.B.Məmməd zadə Azərbaycan mühacirətinin bir ideya ətrafında birləşməsində, mətbuatın yaranmasında, "Müsavat" partiyasının təşkilatlanmasında böyük işlər görmüşdür. Məqalədə onun "Müsavat" partiyasının fəaliyyətində yerindən, partiya qurultaylarında irəli sürdüyü məsələlərdən, bütövlükdə həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə "Müsavat" partiyasının xarici bürosunun yarandığı vaxtlardakı siyasi fəaliyyəti araşdırılmışdır. M.B.Məmməd zadənin "Milli Azərbaycan Hərəkatı" adlı əsəri Müsavat partiyasının aprel işğalından öncə və istiladan sonrakı fəaliyyəti ilə bağlı məsələləri aydınlaşdırmaq üçün mühüm mənbələrdəndir.

ACTIVITY OF MIRZA BALA MAMMADZADE IN MUSAVAT PARTY

Saida Mehraliyeva

Key words: Mirza Bala Mammadzadeh, Musavat party, independence, national awakening, organization

In the history of Azerbaijan, Mirza Bala Mammadzadeh is known as a social and political figure, publicist, active member and leader of the national liberation movement, leading force of independence ideas. He was a great intellectual who researched and propagated the values of nationalism and Azerbaijaniism throughout his life. In 1915-1923, M.B. Mammadzade fought for the national ideals of the people and the right to live freely together with

Mammad Amin Rasulzade, Nasib Bey Yusifbeyli, YusifVazirChamanzaminli, Ahmed Javad and other well-known people who were prominent representatives of the Azerbaijan independence movement. M.A. Rasulzade's close comrade-in-arms M.B. Mammadzade has done great work in uniting the Azerbaijani emigrants around one idea, creating the press, and organizing the Musavat party. In the article, his position in the activities of the Musavat party, the issues he raised at the party congresses, and the foreign office of the Musavat party in Azerbaijan and Turkey as a whole are discussed. Political activity at the time of its creation was investigated. M. B. Mammadzade's work "National Azerbaijan Movement" is one of the important sources for clarifying the issues related to the activities of the Musavat party before and after the April invasion.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИРЗЫ БАЛА МАМЕДЗАДЕ В ПАРТИИ МУСАВАТ

Саида Мехралиева

Ключевые слова: Мирза Бала Мамедзаде, партия «Мусават», независимость, национальное пробуждение, организация.

В истории Азербайджана Мирза Бала Мамедзаде известен как общественно-политический деятель, публицист, активный участник и лидер национально-освободительного движения, ведущая сила идей независимости. Он был великим интеллектуалом, всю жизнь исследовавшим и пропагандировавшим ценности национализма и азербайджанства. В 1915-1923 годах М.Б.Мамедзаде боролся за национальные идеалы народа и право на свободную жизнь вместе с Мамед Амином Расулзаде, Насиб бекком Юсифбейли, Юсифом Вазиром Чаманзаминли, Ахмедом Джавадом и другими известными людьми, которые были видными представителями Азербайджанской движение за независимость. Близкий соратник М. А. Расулзаде М. Б. Мамедзаде проделал большую работу по объединению азербайджанской эмиграции вокруг одной идеи, созданию печати, организации партии «Мусават», исследована политическая деятельность в период ее создания. Работа М.Б.Мамедзаде под названием «Национальное азербайджанское движение» является одним из важных источников для выяснения вопросов, связанных с деятельностью партии «Мусават» до и после апрельского вторжения.

Giriş. XX əsrin əvvəllərində başda Bakı şəhəri olmaqla, Azərbaycan səhərləri böyüyür, nüfuzu artır, ticarət və sənaye inkişaf edirdi. Azərbaycan

inkişaf yolunda sürətlə irəliləyirdi. Bu vəziyyət Azərbaycan cəmiyyətinin bir çox siyasi və mədəni problemlərinin həll olunmasına şərait yaradırdı. 1917-ci ildə Rusiyada fevral burjua inqilabından sonra siyasi partiyalar açıq fəaliyyət göstərməyə başladılar. Belə bir tarixi məqamda, 1911-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə və onun “Hümmət” partiyasından olan yoldaşları Abbasqulu Qasımzadə və Vəli Mikayıl oğlu bir araya gələrək “Müsavat” partiyasını qurdular. Bu dövrdə Mirzə Bala Məmmədzadə M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi “Müsavat” partiyası sıralarına qoşulur. O, 1917-ci ildə “Müsavat” partiyasına üzv olur və partiya sıralarında aktiv fəaliyyəti nəticəsində sayılıb seçilən şəxslərdən birinə çevrilir. Bu dövrdə “Müsavat” partiyasını Azərbaycan xalqının milli azadlığı uğrunda mübarizə aparan və təcrübəsi olan şəxslər idarə edirdi. Partiya bəyannamə xarakteri daşıyan proqram qəbul etmişdi. Bəyannamədə “ümmət” ilə “millət”, “türkçülük” ilə “müsəlmançılıq” anlayışları bir-birindən ayırd edilməmişdir. Bu partiyanın əsas məqsədi müsəlman millətlərinin və dövlətlərinin müstəqilliyə, istiqlala qovuşmasına yardım etmək idi. Əhməd bəy Ağaoğlunun yaratdığı “Difai” partiyasının üzvlərinin də “Müsavat” partiya sıralarına qoşulması partiyanın nüfuzunu gücləndirirdi. 1917-ci ilin aprel ayında Nəsim bəy Yusifbəylinin rəhbərlik etdiyi “Türk Ədəmi Mərkəziyyət” firqəsinin də “Müsavat” partiyası ilə birləşməsi partiyanın nüfuzunun daha da artmasına səbəb olmuşdur [10, s.47]. Xalqın milli idealları uğrunda mübarizə aparan milli güclər artıq bu firqə ətrafında birləşmiş və bu təşkilat Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatını idarə edən mütəşəkkil siyasi təşkilata çevrilmişdi. M.B.Məmmədzadə ilk vaxtlarda partiyanın qəbul etdiyi proqramın məhəlli muxtariyatla kifayətləndiyini bildirir. Proqramın ilk səhifəsində insanlara hüriyyət, istiqlal sözləri qeyd olunmuşdu.

“Müsavat” in bəyannaməsində əsas müddələrdən biri də milli demokratiyanın önündə getmək idi. Bu səbəbdən rus siyasi dairələri bir cəbhə yaradaraq “Müsavat” a qarşı qanlı yürüşə başlayacaqdır. 1917-ci ilin əvvəlində “Müsavat” partiyasının ilk qurultayı keçirilmişdir. Ölkənin dörd bir yanından milliyətçi, istiqlalçı nümayəndələr yeni ruh, yeni inam, yeni ümidlə xalqı proqramda elan olunmuş ideyalar ətrafında birləşməyə çağırırdılar. Qurultayda Rusiyada yaşayan türklərin idarə şəkli haqqında arzuları bu şəkildə ifadə olunurdu.

1. Rusiya dövlətinin şəkli idarəsi milli məhəlli muxtariyyətə əsaslansın.

2. Mətbuat, söz, vicdan azadlığı eləcə də, təşkilatlanma və tətill kimi siyasi hüquqlar təmin olunsun.

3. Azərbaycan, Türkünstan, Qırğızıstan, Başqırdıstan kimi türk ölkələri məhəlli muxtariyyət alsınlar.

4. Rusiya dövlətinin ümumi işlərini idarə etmək üçün bütün muxtariyyətlərin nümayəndələrindən ibarət bir konqres təşkil olunsun.

5.Hər bir muxtariyyatın mərkəzində qanun vermək səlahiyyəti olan məclisi məbusan təşkil olunsun.

Partiya sıralarında fəaliyyəti.“Müsavat” partiyasının alt qanadı olan gənclər qoluna istiqlal mücahidi M.B.Məmməd zadə fəal rəhbərlik edirdi. “Müsavat” partiyasının mətbu orqanı 1915-ci ildən etibarən M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə nəşr olunan “Açıq söz” qəzeti idi. Bu qəzet Azərbaycan mətbuatında “türk ədəbi dili ilə” çap olunan ilk qəzet idi.M.B.Məmməd zadə bu qəzətdə millətçilik, türkçülük və müxtəlif məzmunlu məqalələrlə çıxış edərək Azərbaycan gəncliyini milli ruhda birləşməyə səsləyirdi. Bu partiya daha çox ziyalılar, tələbələr və burjuaziya tərəfindən dəstəklənirdi. Qeyd etdiyimiz kimi, 1918-ci ildə Mirzə Bala Gənclər Cəmiyyətinin aktiv üzvlərindən biri idi.Bu cəmiyyətin əsas nəşriyyat orqanı olan “Gənclər yurdu” dərgisinin redaktorluğunu da Mirzə Bala etmişdir.

Cənubi Azərbaycan istiqlal hərəkatının lideri Seyid Cəfər Pişəvəri “Müsavat” firqəsində üç ayrı fraksiyanın olduğunu bildirirdi.

1. Kiçik burjua nümayəndələri ilə mərkəzdə mövqe tutan M.Ə.Rəsulzadə qrupu.

2.İnqilabi hərəkatın təsiri altında olan və sol təmayül göstərən M.B.Məmməd zadə qrupu.

3. Sağ cinaha mənsub N.Yusifbəylinin mülkədar qrupu.

Gənclər Cəmiyyətindəki aktiv fəaliyyəti səbəbilə 1919-cu ildə “Müsavat” partiyasının ikinci qurultayında səs çoxluğu ilə O, Bakı komitəsinə üzv seçilmişdir. M.B.Məmməd zadə bu qurultayda xalq üçün həlli vacib məsələlərə toxunmuşdur. O, əkinə yararlı torpaqların təmənnasız və qarşılıqsız əkinçilərə verilməsi təklifini irəli sürürdü. Qurultayda davam edən uzun müzakirələrdən sonra Mirzə Balanın təklifi qəbul olundu. Qurultayın nəticəsi olaraq 7 nəfərdən ibarət Mərkəz Komitə seçildi . Bu işdə Mirzə Balanın rəhbərlik etdiyi gənclik qrupunun böyük rolu olmuşdur.“Müsavat” in rəhbərlik etdiyi milli azadlıq hərəkatının haraya aparıb çıxaracağını görənlər ruslar hərəkatın lap əvvəlindən onu boğmağa çalışırdı.1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtında toplanan “Müsavat” partiyasının ikinci qurultayında yeni proqram qəbul olunmuşdu.Proqrama görə,“Müsavat” millətçi,xalqçı və cümhuriyyətçidir.1920-ci il 27 aprel istilasından sonra “Müsavat” in əsas özəyi məhv edilsə də, partiyanın nümayəndələri bolşevik rejiminə qarşı mübarizəni həm ölkə daxilində, həm də, mühacirətdə davam etdirirdilər.İşğalın ikinci günü partiyanın gizli yığılmağı təşkil olundu[11,s.4].Sonra işə hökumətin razılığı ilə şəhər dumasının yerləşdiyi binada təqribən 300 nəfərə yaxın insanın iştirak etdiyi iclas oldu. Hökumətə müraciət olundu və təxminən 15 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitə təşkil olundu. Komitəyə M.B.Məmməd zadə sədr təyin olundu.Lakin bir müddət sonra partiyanın qanuni fəaliyyət göstərə bilməyəcəyi aydın oldu.Müsavat partiyası gizli şəkildə fəaliyyət göstərməyə başladı.1921-ci

ilin sonunda “Müsavat” partiyası “Müstəqil Azərbaycan uğrunda” şüarı ilə hakimiyyəti ələ almağa hazırlaşdı. Bu səbəbdən partiyanın hərbi təşkilatı da yaradılmışdı.

Aprel işğalından sonra xaricə mühacir axını başladı. Artıq siyasi mühacirləri bir bayraq altında birləşdirmək zərurəti yaranmışdı. M.Ə.Rəsulzadə 1922-ci ildə Türkiyəyə gələrək “Müsavat” partiyasının xarici bürosunu yaradır[3,s.4]. Xarici büronun ilk komitələri mühacirlərin daha çox məskunlaşdıqları Türkiyə və İranda açıldı. İstanbulda fəaliyyət göstərən xarici büronun sədri M.Ə.Rəsulzadə, katibi M.B.Məmmədzadə, xəzinədarı isə Xəlil bəy Xasməmmədov idi. Onlar partiyanın xarici bürosunun rəyasət heyətini təşkil edirdilər. 27 aprel istilasından sonra “Müsavat” partiyasının gizli təşkilatına səs çoxluğu ilə M.B.Məmmədzadə gətirilmişdi. M.Ə.Rəsulzadənin müavini olaraq Bakı Komitəsinin təşkili ona həvalə edilmişdi. M.B.Məmmədzadə yazır ki, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində təşkilat qurmaqda heç bir çətinlik çəkməmişik. Ziyalılar, açıq fikirli kəndlilər, təşkilati işlərdə sınaq olmuş işçilər özləri bizləri axtarıb tapdıqlarını qeyd edir. Onların malı, canı, hər şeylərini vətən uğrunda fəda etməyə hazır olduqlarını bildirir. Gizli “Müsavat” təşkilatının ideoloji cəbhəsi çox güclü idi. Mirzə Balanın rəhbərliyi, Cəfər Cəbbarlının yaxından iştirakı ilə partiyanın şüarları xalq kütlələrinə sürətlə nüfuz edirdi. Bununla yanaşı, mədəni və ədəbi propaqandalar üçün sovet kitabxana və klublarından istifadə edilirdi. Kitabxanaların əksəriyyətinin rəhbərliyində bizim dostlarımızın dayandığını vurğulayır. Onlar hətta 1923-cü ilə qədər “İstiqlal” qəzetinin 19 sayını nəşr etdirməyə nail olmuşlar. Mirzə Bala aprelin istilasının ilk illərində sovet mətbuatına və nəşriyyatına sürətlə nüfuz etdiklərini qeyd edir. “Müsavat” partiyasının Bakı təşkilatından sonra ən qüvvətli təşkilatı Qarabağ təşkilatı idi.

Bu dövrdə “Müsavat” partiyası əlifba islahatı adı altında sovet rejiminin ruslaşdırma siyasəti həyata keçirdiyini anlayırdı. Nəriman Nərimanovun keçmiş Parlament binasında təşkil etdiyi ziyalıların toplantısında M.B.Məmmədzadə Rahim Vəkilinin vasitəsilə bu məsələyə etirazını bildirir və hər cür əlifba islahatının ancaq bütün türk dünyası ilə birlikdə edilə biləcəyi fikrini müdafiə edir. M.B.Məmmədzadə yazır ki, yolumuz şanlı istiqlal və hürriyyət yoludur.... Azərbaycan hürriyyət və istiqlalına qovuşmadıqca biz bu müqəddəs andımızdan bir an belə dönməyəcəyik. Türkiyədə “Müsavat”ın nüfuz dairəsinin genişlənməsi Sovet hakimiyyətini bərk narahat edirdi. 1925-ci ildə Xarici İşlər Komissarı Çiçerin bildirir ki, biz Türkiyə hökumətinə müraciət etmişik ki, Sovet hökuməti əleyhinə olan intriqalara etiraz etsin və buna son qoyulsun. Bu dövrdə Türkiyənin beynəlxalq vəziyyəti pis olduğundan özü ilə eyni vəziyyətdə olan Sovet hökuməti ilə yaxınlaşdı. 1923-cü ildə “Müsavat” partiyasının gizli mətbəəsinin aşkar edilməsindən sonra kütləvi həbslər həyata keçirilməyə başlandı. Mövcud ağır vəziyyətə baxmayaraq, “Müsavat” Mərkəzi Komitə-

sinin ikinci tərkibi yaradıldı və bu tərkib 1926-cı ilin noyabrına kimi fəaliyyət göstərdi. 1931-ci ildə müsavətçilər Türkiyəni tərk etdilər. Polşa hökuməti onları qəbul etdi. “Müsavat” partiyasının rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə himayəyə alındı. 1931-1932-ci illərdə Azərbaycan daxilində “Müsavat” təşkilatının fəallığının zəifləməsi müşahidə olunur[1,s.230]. 1931-1937-ci illərdə “Müsavat” mütəşəkkil təşkilat olmamışdır. Bu dövrdə Azərbaycanın mütərəqqi ziyalıları həbsdən yayınan müsavətçilərlə birləşərək gizli təşkilat və qruplar yaradırdılar. Onlar gənclərin vətənpərvər ruhda tərbiyə edilməsində, azərbaycançılıq məfkurəsində yetişdirilməsində böyük işlər görmüşlər.

1936-cı ildə Varşavada Milli Müsavat Xalq Partiyasının qurultay səlahiyyətli konfransı təşkil olundu. Partiyanın yeni proqramı qəbul olundu. Proqramda qeyd olunurdu ki, müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rus işğalından azad olacaq və qeyd-şərtsiz müstəqil dövlət halında yaşayacaq. Yeni proqramda Sovet hökumətinin iç üzünü göstərilir, bolşevik hakimiyyətinin əleyhinə olan təşkilatlarla əlaqə saxlanılmasının, Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin beynəlxalq səviyyədə qaldırılmasının vacibliyi qeyd olunur. Varşava konfransı partiyadaxili münaqişələrin aradan qalxmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. M.B.Məmmədzadə “Müsavat” partiyasının tarixini Azərbaycan xalqının içtimai fikir tarixindən qətiyyənlə ayırmırdı və “Müsavat” ı tənqid edənlərə deyirdi: əziz və müqəddəs vətənimiz Azərbaycanın ilk dəfə milli istiqlal bayrağını qaldıran, müstəqil milli dövlət həyatı yaşadan, onu millətlərə tanıdan “Müsavat” firqəsi olmuşdur. O, “Müsavat” partiyasının bütün türk dünyasında xidmətləri olduğunu bildirir. Bu partiya türkçülük ideyalarını siyasi proqram halına salmış, türk xalqlarının istiqlal şüarlarını tələb edən partiya olmuşdur. Xüsusilə də, rus imperiyasının tərkibində yaşayan çoxsaylı türk xalqlarının azadlıq ideyalarını ilk dəfə dilə gətirən, milli azadlıq hərəkatına istiqamət verən Avropa tipli firqə olduğunu qeyd edir. O, 1937-ci ildə minlərlə adamın müsavətçilik adı ilə sürgün edildiyini, güllələndiyini yazır. Müsavətçiliyin bir firqənin ideologiyası olaraq formalaşdığını və bir millətin milli inamı şəklini aldığını qeyd edir. Bu inamın isə saysız hesabsız fədailəri olduğunu bildirir. M.B.Məmmədzadə “Milli Azərbaycan hərəkatı” kitabının “Milli idealın gerçəkləşməsi uğrunda mübarizə”, “Müsavat və Qafqaz istiqlalı”, “Azərbaycan istiqlalı və Müsavat”, “Dövlət quruculuğunda Müsavat”, “İstilaya qarşı savaşa Müsavat” fəsilələrində tarixi hadisələri dərinlən təhlil edir. O, bu əsərinin IX bölməsində istilaya qarşı savaşa “Müsavat” partiyasının yerindən bəhs edir. Mirzə Bala, bolşeviklərin 1920-ci il aprelin 29-da Bakıda fəvqəladə “Müsavat” konqresi çağırışlarını yazır. Konqresdə “Müsavat”ın bolşeviklərin platformasını qəbul etməyi və fəaliyyətini dayandırmağı məsələsi müzakirəyə verilir. Lakin konqres üzvləri bu təklifi qətiyyətlə rədd edirlər. Onlar bildirirlər ki, bolşeviklər verdikləri və imza etdikləri vədlərə sadıq qalacaqları təqdirdə “Müsavat” firqəsi onlara qarşı loyal olacaqdır. Belə bir tərzdə qərarın qəbul

edilməsindən sonra aydın olur ki, “Müsavat” müxalifət mövqeyində dayanmağa davam edir. Sonralar gizli təşkilatın üzvlərini təşkil edəcək bir qrup tələbə tərəfindən hazırlanan məruzədə Azərbaycanın müstəqil dövlət olaraq qalacağı, rus ordusunun Azərbaycandan çıxarılmasını, Azərbaycanın idarə şəklini təyin etmək üçün məclisi-müəssisən çağırılmasının vacibliyi qeyd olunur. Məruzədə həmçinin, siyasi azadlıqların təmin olunması başlıca şərt olaraq irəli sürülür. “Müsavat” ın bu çıxışı Bakı bələdiyyəsinin böyük salonunda toplaşmış yüzlərlə insanda dərin iz buraxmışdır. Bütün bunlar onu göstərirdi ki, “Müsavat” ölüm-dirim mübarizəsinə qərar vermişdir. “Müsavat” partiyasının həm parlamentdə, həm də parlament xaricində qətiyyətli mövqeyi, istiqlaliyyət ideyasına sədaqəti partiyadan kənardakı ünsürlərin də bu firqəyə cəlb olunmasına şərait yaradırdı. Sonralar digər partiyaların nümayəndələrinin də “Müsavat” sıralarına qoşulduğunu qeyd edir.

Aprel istilasından sonra Müsavatçılar Sovet hökumətini yıxmaq üçün çalışırlar. Bu məqsədlə təşkilatlarını genişləndirirlər. Lakin Sovet hökuməti bundan xəbər tutmuş və başçılarını ələ keçirərək onlardan bir daha Sovet hakimiyyətinə qarşı çıxmayacaqlarına dair iltizam alıb buraxmışlar. Halbuki sonralar müsavatçılar arasında təkrar belə fəaliyyət sezilmiş və gizli mətbəələri aşkar edilmişdir. M.B.Məmməd zadə ilkin həbslərin 1923-cü ilin iyun ayında baş verdiyini qeyd edir. Bu həbslər aylarla Türkiyə, İran və Avropa mətbuatının mövzusu olmuşdur. Kirovun və Mirzə Davud Hüseynovun iştirakı ilə keçirilən bu müzakirələr uzun müddət davam etsə belə yenə də, bir nəticə əldə olunmamışdır. “Müsavat” partiyasının gizli komitəsinin fəaliyyətə başlamasından sonra Moskvada sürgündə olan partiya lideri M.Ə.Rəsulzadənin Avropaya qaçırılması qərara alınmışdır. Onun Avropaya mühacirət etdikdən sonra İstanbulda milli nəşriyyat yaratmağa başladığını qeyd edir. Həmin ilin oktyabr ayında aşkar edilən “Müsavat” mətbəəsi və burada dərc olunan “İstiqlal” qəzeti bolşeviklərin planını puça çıxardı.

M.B.Məmməd zadə yerlərdə istiqlal təbliğatı aparmaq üçün ali siyasi mərkəz yaratmışdı. Bu mərkəzin siyasi proqramı gizli “İstiqlal” mətbəəsində də dərc olunmuşdu. Lakin bu proqram 1923-cü il həbsləri zamanı ələ keçirilmişdi. Mirzə Bala bu həbslər barədə yazırdı: aylarla Türkiyə, İran və Avropa mətbuatının mövzusu olan bu həbslərin gedişində müsavatçılardan bu firqədən istefa etməyi və bolşevik rejiminin platformasını qəbul etməyi, sovet işğalına qarşı çıxanları türk düşməni elan etməyi tələb edirdilər. Burada “türk millətinin düşməni” ifadəsi iyun həbsləri zamanı tutulmuş müsavatçıların imzaladığı bəyanata işarədir.

M.B.Məmməd zadə 14 avqust 1923-cü il “Bakinski raboçi” qəzetində çıxan sənədi saxta adlandırır və ona cəmi iki nəfərin imza atdığını qeyd edir. M.B.Məmməd zadə 1920-ci il aprelin 29-da Bakıda keçirilmiş “Müsavat” konqresi ilə bağlı yazır ki, bolşeviklər “Müsavat” partiyasından uzaqlaşdırılmış

iki şəxs (Süleyman Abdullayev və Xəlil İbrahim) vasitəsi ilə “Müsavat”ın bolşevik platformasını qəbul edib fəaliyyətini dayandırmaq təklifi verirlər [7, s.4]. Lakin konqres yekdilliklə təklifi rədd etdi. Belə bir doğru tarixi qərarın çıxarılmasında M.B.Məmmədzađənin böyük rolu olmuşdur. M.B.Məmmədzađə yazır ki, bolşeviklərlə gizli əlaqədə edilmiş bu yığıncaqda əsas məruzəni Məmməd Həsən Hacinski etməli idi. Lakin M.B.Məmmədzađə başda olmaqla gənc müsavətçilər vəziyyəti düzgün təhlil edərək M.B.Məmmədzađənin məruzəçi qismində çıxış etməsini təmin etdilər. Bu nüans müsavətçilərin istiqlal uğrunda düzgün mövqelərini qoruyub saxladıklarını bir daha sübuta yetirdi. 1923-cü ilin yayında kütləvi həbs olunanlar içində M.B.Məmmədzađə də var idi. Qırmızı terrorçular gənc istiqlalçılardan aldaraq 14 avqust bəyannaməsinə qol çəkərdilər. Bəyannamə Müsavat Mərkəzi Komitəsinin buraxıldığını və fəaliyyətini dayandırdığını elan etmişdi. Bu bəyannaməni imzalayan şəxslər içində M.B.Məmmədzađənin imzası yox idi. Bu hadisədən sonra milli istiqlal əqidəli insanların yolu ayrıldı. M.B.Məmmədzađə gizli fəaliyyətə keçərək Azərbaycan siyasi mühacirətinin sonrakı lideri oldu. Bəyannaməni imzalayanların taleyi isə keşməkeşli oldu. Akademik Ziya Bünyadov yazır ki, bəyannaməni imzalayanlar elə güman edirdilər ki, sosializm quruculuğunda onlar da iştirak edəcəklər. Düşünürdülər ki, gizli fəaliyyətdən çıxdıqdan sonra təqib olunmayacaqlar. Lakin bu heç də onların düşündüyü kimi olmadı. Müsavətçilərin təqibi dayandırılmadı, əksinə bu proses daha da sürətləndirildi.

Aprel işğalından sonra M.B.Məmmədzađə M.Ə.Rəsulzađənin ən inandığı insanlardan biri idi. 1920-ci il aprelin 27-də yaradılmış gizli “Müsavat” rəhbərliyinə M.B.Məmmədzađənin məsləhət görülməsi heç də təsadüfi olmamışdır. O, M.Ə. Rəsulzađənin göstərişləri ilə fəaliyyət göstərirdi. 1923-cü il İrana mühacirətə gedənə qədər gizli hərəkətdə tapşırıqlar alan gənc fəallərin səlahiyyətləri M.B.Məmmədzađə tərəfindən təsdiqlənirdi. İrana gəldikdən sonra da, “Müsavat” təşkilatlarına rəhbərlik səlahiyyəti ona verilmişdi. 1927-ci il Türkiyəyə köçənə kimi Cənubi Azərbaycanda və İranda partiyanın fəallaşdırılması, nüfuzunun genişləndirilməsi yolunda əzmlə çalışmışdır. M.B.Məmmədzađə “Müsavat” xalq firqəsinin 1936-cı ildə Varşavada keçirilmiş konfransında yaxından iştirak etmişdir. O, partiyanın nəşr etdirdiyi bülletenlərdə sovet hakimiyyətini, bolşevik rejimini ifşa edən xeyli məqalələr nəşr etdirirdi. Polşada təşkil olunmuş elmi konfranslarda bu barədə məruzələrlə çıxışlar edirdi. 1938-ci ildə Almaniyanın paytaxtı Berlin şəhərində “Qurtuluş” jurnalı mətbəəsində M.B.Məmmədzađənin “Milli Azərbaycan hərəkəti” adlı əsəri yəni “Milli Azərbaycan Müsavat xalq firqəsinin tarixi” adlı kitabı çap olunmuşdur. O, bu əsərini Azərbaycan Milli İstiqlal hərəkətini əbədiləşdirmək üçün yazmışdır. Bu əsərdə O, qeyd edir ki, “Müsavat” milli mühit xaricində formalaşmış bir firqə olmamışdır. O, “Müsavat” partiyasının milli hüdudlar

daxilində, geniş xalq kütləsi arasında yarandığını, böyüdüyünü, milli hüduqlar daxilində təşəkkül tapdığını qeyd edir. “Müsavat” ın dinamikliyi onun milli tellərlə qırılmaz bağlı olmasından irəli gəldiyini qeyd edir. Rusiya və Ukraynada, eləcə də Türkiyədə, Gürcüstanda təhsil alan azərbaycanlı tələbələr müsavətçiliği xaricə çıxardaraq 1917-ci ildən etibarən partiya ətrafına toplaşmışlar. M.B. Məmməd zadə qeyd edir ki, Azərbaycan istiqlal hərəkatında yol göstərən rolunda çıxış edən və savaşı davam etdirən bir firqə varsa o da “Müsavat” dır.

M.B. Məmməd zadə dövrünün ən qabaqcıl partiyalarından olan “Müsavat” partiyasının qəbul etdiyi proqramı belə səciyyələndirir: Əsrimizin və islamçılıq tradisiyalarını mühafizə edən, milli ideologiyanın, xalqçı proqramın, Azərbaycan və bütün Qafqazın Rusiyadan ayrılması mənasında anlaşılan inqilabçı bir taktikanın tərifindən ibarət olan “Müsavətçilik” qısa bir zaman kəsiyində Azərbaycan xalqının geniş etibarını qazandı [8, s.27].

1919-cu ildə qurultayda qəbul olunan proqrama “Müsavat” rəhbərləri mövcud vəziyyət səbəbi ilə 1936-cı ilə qədər qayıda bilmədilər. 1936-cı ildə M.B. Məmməd zadənin yaxından iştirak etdiyi Varşava konfransında proqramın özünü yox, onun əsaslarını təşkil edən prinsipləri qəbul etmişdilər. Proqramda maraq doğuran məqamlardan biri hər bir türk millətinin ayrıca dövlət quracağı ilə bağlı məsələnin əks olunması idi. Mirzə Bala türk millətlərini dövlətçilik ideyalarının təbliğ olunmasını “Müsavat” firqəsinin ən mühüm xidmətlərindən biri olduğunu qeyd edir. O yazır ki, “Müsavat”ın proqram əsasları türkçülükə azərbaycançılığı birləşdirməyə nail olmuşdur. Daha sonra “Müsavat” a belə bir tərif verir: müsavətçilik böyük türk mədəniyyətinə bağlı, milli, mədəni, humanist dəyərləri mənimsəyən, cümhuriyyət və istiqlaliyyət ideyalarına sadıq Azərbaycan vətənsəvərliyidir.

M.B. Məmməd zadə “Milli Azərbaycan hərəkatı” əsərində “Müsavat” partiyasının mühacirətdəki fəaliyyətindən bəhs edərək yazır ki, milli mühacirətin sosial tərkibi daim dəyişilmiş, yeniləşmişdir. Müxtəlif səviyyələrə malik zümrələr bir-birinə qarışmışdır. Mirzə Bala “Müsavat” ın geniş xalq kütləsi ilə sıx münasibətdə olduğunu bildirir. Millətlərin ali mənafeyini, arzu və istəklərini, sosial ehtiyaclarını qavrayaraq mənimsəyən, onu bir sistem daxilində formalaşdırmağa nail olması “Müsavat” ı daim milli həyatın komanda mövqeyində olmasına sövq etmişdir. Əslində “Müsavat” ın daxilə formalaşmaq dövrü bitdikdən sonra xaricə çıxması və milli sərhədlər kənarında yaşayan azərbaycanlılar üçün birləşdirici qüvvə rolunu oynaması 27 aprel istilasından öncə baş vermişdir. M.B. Məmməd zadə “Müsavat” ın fəal iştirakı ilə milli istiqlaliyyət uğrunda davamızın səsinin dünya mətbuatına, beynəlxalq təşkilatlara qədər çatmasını, Azərbaycan məsələsinin yenidən beynəlxalq bir məsələ halına gəldiyini qeyd edir.

M.B.Məmməd zadə “Müsavat” partiyasının dövlət quruculuğunda yerindən bəhs edərək yazır ki, “Müsavat” inqilabın qazancıları olan söz, mətbuat, vicdan, ittifaq azadlıqlarının təmin edilməsini tələb edirdi. Bu, “Müsavat” ın daxili fəaliyyət proqramında öz əksini tapmışdır. Ona görə, dövlət quruculuğunda xalqın etimadından başqa bir də real qüvvə olmalıdır. Bu səbəbdən ordu təşkilinə ciddi əhəmiyyət vermək lazımdır. Xarici müdaxiləyə qarşı müdafiəni təmin etmək, daxildə sabitliyi, asayışı qorumaq baxımdan ordunun təşkili məsələsi əhəmiyyətlidir. Dövlət büdcəsinin ağırlığının yoxsullara deyil, varlı sınıflar üzərinə yüklənməli olduğunu qeyd edir. “Müsavat” millətin mövcudluğunu və ölkənin azadlığını qoruya biləcək hökumət istədiklərini bildirir. Belə bir şəraitdə isə yalnız koalisiya prinsipləri əsasında dövlət qurula biləcəyini qeyd edir. “Müsavat” Azərbaycan məktəblərində milli tarix, ədəbiyyat və coğrafiya kimi dərslərin tədris olunmasının istiqlaliliyyətə, vətənə, hürriyyətə bağlı gənc nəslin formalaşmasında çox önəmli olduğunu qeyd edir. Millətimizin istiqbalı, gələcəyi olan gənc nəslin ruslaşmasının önünə keçməyə çalışan “Müsavat” Azərbaycan məktəblərində rus dili və tarixinin proqramdan çıxarılmasını, orta və ali məktəblərin hər cəhətdən türkləşdirilməsi tələbini irəli sürüdü.

1955-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin vəfatından sonra “Müsavat” partiyasına və Azərbaycan Milli Mərkəzinə M.B.Məmməd zadə liderlik etmişdir. O, 1959-cu ildə vəfat etdiyi ilə qədər partiyanın başqanı olaraq fəaliyyət göstərmişdir.

Nəticə. M.B.Məmməd zadə partiyadakı dostları tərəfindən təqdir edilmiş və Rəsulzadənin ölümündən sonra “Müsavat” partiyasına rəhbərlik etmişdir. M.B.Məmməd zadə partiyaçılıq anlayışından daha çox öz əsərləri, məqalələri ilə Azərbaycan siyasi düşüncə tarixində yer edinməyə çalışan bir ziyalı olmuşdur. M.B.Məmməd zadə öz əsələrində daha çox xalqın sosial, siyasi problemlərinə həsr olunmuş məsələləri işıqlandırmışdır. O, Azərbaycan gəncliyinin ideoloqu olmuşdur. M.B.Məmməd zadə “Milli Azərbaycan hərəkatı” əsərində “Müsavat” partiyasının yaranması, proqramı, fəaliyyət istiqamətləri haqqında çox geniş məlumatlar vermişdir. O yazır ki, Türk Ədəmi Mərkəziyyət Müsavat xalq fırqəsi adını aldıqdan sonra “Müsavat” adlanan bu ideologiya artıq formalaşmış, Azərbaycan cəmiyyətinin arzu və istəklərini ifadə edən bir təşkilata çevrilmişdir. “Müsavat” milli azadlıq hərəkatının bələdçisi mövqeyinə keçmişdir. Bu fırqə milliyyətçi, azərbaycançı, istiqlalçı, xalqçı və cümhuriyyətçi bir fırqədir.

İnqilabi ruhda böyüyən və xalqımızın milli istiqlaliliyyəti uğrunda mübarizəyə hələ gənc yaşlarında ikən qoşulan Mirzə Bala öz həmyaşıdları arasında vətənpərvərliyi, istiqlal arzuları ilə seçilirdi. Yaşadığı çətin həyat tərzinə baxmayaraq Mirzə Bala hələ gənc ikən yaradıcılıqla məşğul olmağa başlayır. 1917-ci ildən etibarən Azərbaycanın sosial-siyasi problemləri ilə bağlı müxtəlif mətbu orqanlarında məqalələr dərc etdirir. M.B.Məmməd zadə

demokratik ruhlu qəzetlərdə tez-tez yazılar nəşr etdirirdi. O, “Müsavat” partiyasının mətbu orqanı olan “Açıq söz” qəzetində mütərəqqi ruhlu, toplumu milli azadlığa səsləyən yazılara xüsusi yer verirdi. Əsl istiqlal fədaisi Mirzə Bala qurtuluş yolunu tapmağa çalışır, mütərəqqi ideyalarla xalqı mübarizədə bir olmağa çağırırdı. M.B. Məmmədzadə “Müsavat” mücadiləsinin yorulmaz ideoloquna çevrilmişdi. Ömrünün böyük hissəsini mühacirətdə yaşamış və çoxlu maneələrlə rastlaşmağına baxmayaraq xarici ölkələrdə də milli azadlıq uğrunda mübarizəsini davam etdirmiş, xalqımızın milli özünü dərk və azadlıq mübarizəsinin salnaməsini yaratmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild. Bakı, “Lider” nəşriyyat, 2005, 479 s.
2. Cavanşir.C. Əfsanəvi bayraqdar-Mirzə Bala Məmmədzadə xatirələrdə. Bakı, “Mücrü”, 2021, 81 s.
3. Korkmaz Telli “ Azərbaycan milli mücadiləsinin öncülerinden Mirzə Bala Mehmetzadə və Açıq söz qəzetesi. Nevşehir, Sosial Elmlər İnstitutu, 2022, №1, s.1-7
4. Məmmədzadə M.B. “İstiqlal mücadiləsi”. Bakı, Zirə Mədəniyyət Mərkəzi Ekopark, 2018, 448 s.
5. Məmmədzadə M.B “ Milli Azərbaycan hərəkatı”. Azərbaycan Kültür Dərnəyi, Ankara 1991, 235s.
6. Məmmədzadə M.B “ Milli Azərbaycan hərəkatı”. Bakı, “Nicat”, 1992, 246s.
7. Məmmədzadə M.B “27 aprel istilası”. Azərbaycan, 1954, №8, s.3-5
8. Rəsulzadə M.Ə “ Milli Azərbaycan hərəkatının xarakteri”. Azərbaycan Yurd Bilgisi, 1934, №29, s.25-37
9. Rüstəmli A.H. “ Zirədən başlanan yol”(Mirzə Bala Məmmədzadənin həyatı, yaradıcılığı və mühiti). Bakı, “Gənclik”, 2018, 280 s.
10. Vəliyev Ə. “Azərbaycan siyasi düşüncə tarixi və Mirzə Bala Mehmetzadə. İstanbul, “Çetin” 2006, 394 s.
11. Yurdsevər A.V “Gizli Müsavat təşkilatının vəzifələri”. Ankara, 1991, №382